

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα ζητήματα που σχετίζονται με την έννοια της πράξης κέντρισαν το ενδιαφέρον μου από τον καιρό των νομικών σπουδών μου. Το έναυσμα μου προσέφερε τότε η διδασκαλία του Ποινικού δικαίου, η οποία στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών τελούσε υπό την επήρεια της γερμανικής θεωρίας. Στη Γερμανία η έννοια της πράξης είχε ήδη από τον 19ο αιώνα θεωρηθεί αφετηριακή για την κατανόηση και τη συστηματική ανάπτυξη της θεωρίας περί εγκλήματος, που αποτελεί το υπόστρωμα του Γενικού Μέρους του Ποινικού δικαίου. Με το Ποινικό δίκαιο δεν ασχολήθηκα μετά το πέρας των νομικών σπουδών μου. Η έννοια της πράξης δεν έπαψε όμως να ελκύει το ενδιαφέρον μου και οι σχετικές αναζητήσεις μου με επηρέασαν στη διδακτορική διατριβή μου στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, αφιερωμένη σε θέμα που αφορούσε τα όρια της ευθύνης στο αστικό αδίκημα. Ήδη από τότε σκέφθηκα να ασχοληθώ κάποια στιγμή μονογραφικά με την έννοια της πράξης, και όλα τα χρόνια που πέρασαν ήταν κάτι που είχα κατά νου· δεν παρέλειπα μάλιστα, ευκαιρίας δοθείσης, να διαβάζω σχετικά δημοσιεύματα. Αρκετά χρόνια αργότερα κατέληξα στην άποψη ότι η έννοια της πράξης είναι κεντρική όχι μόνο για ολόκληρο το δίκαιο, το οποίο ρυθμίζει πρωτίστως πράξεις και όχι πραγματικές καταστάσεις (δεν νοούνται, για παράδειγμα, παράνομες καταστάσεις παρά μόνο παράνομες πράξεις), αλλά και για την ηθική, η οποία με την πάροδο των ετών κατέλαβε την πρώτη θέση μεταξύ των ερευνητικών ενδιαφερόντων μου.

Το πλήρωμα του χρόνου έφτασε όταν αφυπηρέτησα από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και ολοκλήρωσα κάποια άλλα ημιτελή συγγραφικά μου σχέδια. Στο μεταξύ η θεωρία περί πράξης είχε αποβεί ένα από τα ζητήματα που βρίσκονταν στο επίκεντρο της διεθνούς φιλοσοφικής συζήτησης, με αποτέλεσμα η σχετική βιβλιογραφία να γίνει αχανής. Περισσότεροι του ενός

φιλοσοφικοί κλάδοι είχαν επιληφθεί του θέματος, και έτσι η πραγμάτευσή του ήταν αναγκαίο να έχει γενικό φιλοσοφικό χαρακτήρα και να λάβει υπόψη της αναλύσεις από την πλευρά της ηθικής και γενικότερα της πρακτικής φιλοσοφίας, της φιλοσοφίας του νου και της φιλοσοφικής ψυχολογίας, ακόμη και της μεταφυσικής. Επί πλέον, όπως μου έγινε γρήγορα σαφές, ήταν αδύνατη μία συνολική μονογραφική εξέταση του θέματος και χρειαζόταν η επιλογή της κατάλληλης οπτικής, ώστε να βρεθεί το νήμα εκείνο που θα μπορούσε να εγγυηθεί την ενότητα, αλλά και να αποτρέπει τον εκτροχιασμό των αναζητήσεων και των προσδοκιών μου. Τους στόχους αυτούς εκτίμησα ότι επιτυγχάνει σε ικανοποιητικό βαθμό η αντιδιαστολή εξατομίκευσης και γενίκευσης ως τρόπων προσέγγισης της πράξης, αμφοτέρων αναγκαίων, ξεχωριστά και στον συνδυασμό τους, ώστε να κατανοήσουμε αυτό το τόσο κοινό αλλά και τόσο πολύπλοκο συστατικό στοιχείο του καθημερινού βίου μας.

Τα περισσότερα που διδάχθηκα στη μακρά πορεία που οδήγησε στη συγγραφή ενός τέτοιου βιβλίου τα οφείλω, όπως συμβαίνει συνήθως, σε μεγάλους φιλοσόφους του παρελθόντος, παλαιότερου και πρόσφατου. Στην περίπτωση μου αυτοί είναι ο Αριστοτέλης, ο Hume και ο Kant, και από τους νεότερους ο Wittgenstein και ο Davidson. Κατά τα λοιπά οφείλω ανεκτίμητα πολλά στους δασκάλους μου στα Πανεπιστήμια των Αθηνών και του Μονάχου (θα αναφέρω ειδικά τα ονόματα του Νικολάου Χωραφά και του Arthur Kaufmann, που με βοήθησαν να συλλάβω από ενωρίς το φιλοσοφικό πρόβλημα της πράξης), ακόμη και εκείνους που επηρέασαν μόνο έμμεσα και ίσως ανεπαίσθητα, αλλά οπωσδήποτε καίρια την πορεία μου προς το παρόν βιβλίο. Θερμές ευχαριστίες οφείλω σε συναδέλφους με τους οποίους συζήτησα και ενώπιον των οποίων μου δόθηκε η ευκαιρία να παρουσιάσω κάποια μέρη του έργου στα Πανεπιστήμια της Κρήτης, της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας. Τα ονόματα που δεν θα μπορούσα να παραλείψω είναι αυτά του Φίλιππου Βασιλόγιαννη, του Παντελή Μπασάκου, του Κώστα Σταμάτη, του Ανδρέα Τάκη και της Βούλας Τσινόρεμα. Πολύτιμη υπήρξε εξ άλλου η βοήθεια του γιού μου Κίμωνα, που μου εξασφάλισε πρόσβαση, μέσω των βιβλιοθηκών των Πανεπιστημίων του St Andrews και της Οξφόρδης, σε πολύ μεγάλο μέρος της απαραίτητης, αλλά δυσπρόσιτης στην Ελλάδα βιβλιογραφίας.

Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στα μέλη της οικογένειάς μου, χωρίς την αγάπη και την υπομονή των οποίων, αλλά και τις πάμπολλες συζητήσεις μας επί άμεσων ή και γενικότερων πρακτικών θεμάτων, δεν θα είχε ολοκληρωθεί.

Αθήνα, Φεβρουάριος 2021

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

1. Στην καθημερινή μας ζωή, από τη στιγμή που ξυπνάμε το πρωί έως το βράδυ που κατακλινόμαστε για ύπνο, τελούμε διάφορες πράξεις και παρατηρούμε πράξεις που τελούν άλλα πρόσωπα, από τις οποίες ορισμένες απευθύνονται ειδικά προς εμάς ή έχουν πάντως επιπτώσεις στη ζωή μας. Ενώ όμως οι πράξεις, ιδιαίτερα βέβαια οι δικές μας, έχουν τόσο μεγάλη σημασία για το πώς διαμορφώνεται ο βίος μας, ακόμη και για το ποιό είμαστε, το ερώτημα «τί είναι η ανθρώπινη πράξη;» δεν είναι καθόλου εύκολο να απαντηθεί.

Στην ιστορία της φιλοσοφίας η ανθρώπινη πράξη δεν αποτέλεσε εξ αρχής αυτοτελές αντικείμενο μελέτης. Βέβαια η εξέταση σημαντικών πτυχών της πράξης δεν μπορούσε παρά να αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της πνευματικής πορείας που εγκαινίασε ο Σωκράτης, συνέχισε ο Πλάτων και την οποία, μετά ιδίως τον Αριστοτέλη, αντιλαμβανόμαστε ως ενιαία φιλοσοφία της ηθικής, της πολιτικής και της διεύθυνσης του οίκου (οικονομίας). Από τη στιγμή που ο Σωκράτης διατύπωσε, ως πρωταρχικό για τη φιλοσοφία, το ερώτημα «πώς πρέπει να ζούμε;», ποιό είναι δηλαδή το νόημα και ο ύψατος σκοπός του βίου, η φιλοσοφική σκέψη άρχισε να στοχάζεται πάνω στο ύψιστο αγαθό, το ευ ζην (ή ευδαιμονία), και τον τρόπο επιδίωξής του. Διαμορφώθηκε έτσι ένα σύστημα φιλοσοφικής διδασκαλίας που αποκλήθηκε από τους μεταγενεστέρους πρακτική φιλοσοφία, αντίποδας της θεωρητικής φιλοσοφίας η οποία ασχολείται με το άλλο θεμελιώδες ερώτημα, τί είναι η φύση—ή ο κόσμος— και πώς είναι δυνατή η γνώση της.

Όταν όμως κάνουμε λόγο για πρακτική φιλοσοφία, προϋποθέτουμε την έννοια της πράξης. Η στροφή της φιλοσοφίας προς την έννοια της πράξης ήταν επομένως αναπόδραστη. Αυτό που σήμερα ονομάζουμε φιλοσοφία της πράξης διαμορφώθηκε βαθμιαία. Με αφετηρία τη διδασκαλία του Αριστοτέλη, έγινε όλο και πιο αισθητή η ανάγκη ενοποίησης όλων των ειδικότερων παρατηρήσεων και αναλύσεων που βρίσκονταν διάσπαρτες στα διάφορα φιλοσοφικά κείμενα και αφορούσαν επί μέρους πτυχές των ανθρώπινων πράξεων. Το αποτέλεσμα ήταν να προκύψει σταδιακά μία αυτοτελής συζήτηση για το τί ακριβώς εννοούμε ως ανθρώπινες πράξεις και πώς τις αντιλαμβανόμαστε, ώστε να είμαστε σε θέση και να τις κρίνουμε.

Η ιστορική αφετηρία της φιλοσοφικής ενασχόλησης με την ανθρώπινη πράξη συνέδεσε εξ αρχής τη θεωρία της πράξης με την ηθική. Το Σωκρατικό ερώτημα έστρεψε βέβαια την προσοχή περισσότερο προς τη συνολική βιοτική πορεία των ανθρώπων παρά στις μεμονωμένες πράξεις. Από τη σκοπιά αυτή, οι πράξεις αντιμετωπίζονταν μάλλον ως επί μέρους βήματα, άλλοτε μικρότερης και άλλοτε μεγαλύτερης σπουδαιότητας, στη μακρόχρονη πορεία προς τον τελικό σκοπό του βίου και είναι κυρίως αυτή, και όχι εκείνες, που αποτελεί λόγο αξιολόγησης των ανθρώπων και αναγνώρισής τους εκ μέρους των άλλων.¹ Γρήγορα όμως το φιλοσοφικό ενδιαφέρον για την πράξη ξεπέρασε τα όρια της ηθικής. Η ανάγκη της σύνθεσης των διαφόρων αποσπασματικών θεωρήσεων, που συγκροτούσαν ένα συνεχώς και πλουσιότερο corpus, έκανε αντιληπτό ότι οι πράξεις παρουσιάζουν θεωρητικό ενδιαφέρον καθ'αυτές, πέρα δηλαδή από τη συμβολή τους στον συνολικό βίο, είναι επομένως κρίσιμο να διερευνηθεί τί είναι εκείνο που συγκροτεί την αυτοτέλειά τους.

1 Το ότι, για την κλασική πρακτική φιλοσοφία, την αφετηρία της ηθικής ανάλυσης και αξιολόγησης δεν αποτελούν οι μεμονωμένες πράξεις αλλά η συνολική βιοτική πορεία του ανθρώπου είναι κατ' εξοχήν εμφανές στο έργο του Αριστοτέλη, ο οποίος θέτει ως μέτρο και κριτήριο αξιολόγησης των πράξεων τον τρόπο με τον οποίο κρίνει και συμπεριφέρεται κάποιος που μετά από μακρά πορεία έχει αναγνωριστεί ως ενάρετος και σώφρων: «τὰ μὲν οὖν πράγματα δίκαια καὶ σώφρονα λέγεται, ὅταν ἦ ταῦτα οἷα ἂν ὁ δίκαιος ἢ ὁ σώφρων πράξειεν· δίκαιος δὲ καὶ σώφρων ἐστὶν οὐχ ὁ ταῦτα πράττων, ἀλλὰ καὶ οὗτω πράττων ὡς οἱ δίκαιοι καὶ σώφρονες πράττουσιν.» (*Ηθ. Νικ.* 1105 b 5 επ.)

Στην εμπέδωση της ιδέας της αυτοτελούς σημασίας των πράξεων συνέβαλε και μία στροφή εντός της ηθικής φιλοσοφίας. Στους νεότερους χρόνους άρχισαν να εμφανίζονται ηθικές θεωρίες που έθεταν στο επίκεντρο την πράξη, και όχι τον συνολικό βίο. Ο απώτερος στόχος της συνολικής βιοτικής ευδαιμονίας, χωρίς να εγκαταλειφθεί, υποχώρησε σημαντικά ως άξονας της φιλοσοφικής αναζήτησης και την πρώτη θέση κατέλαβε πλέον η μεμονωμένη πράξη και τα κριτήρια που την καθιστούν ηθικά ορθή ή εσφαλμένη. Οι άνθρωποι και οι βιοτικές πορείες τους άρχισαν δηλαδή εφεξής να κρίνονται από τις επί μέρους πράξεις τους και όχι αντίστροφα οι πράξεις από τον βαθμό της συμβολής τους στο συνολικό ευ ζην, έστω και αν και αυτό εξακολούθησε να αποτελεί σημαντικό ηθικό θέμα. Η στροφή αυτή προκάλεσε μιά πίεση προς την κατεύθυνση του ακριβέστερου δυνατού προσδιορισμού του τί είναι η ανθρώπινη πράξη και ποιά από τα στοιχεία που τη συνθέτουν είναι εκείνα που την καθιστούν πρόσφορη ως αντικείμενο ηθικής αξιολόγησης.

Η πρώτη αλλαγή που επέφερε η νέα στροφή αφορούσε, όπως ήταν επόμενο, τα κριτήρια της αξιολόγησης. Αυτά έπαψαν σε μεγάλο βαθμό να είναι μακροσκοπικά και τελολογικά. Η κάθε πράξη έπρεπε να μπορεί κατ' αρχήν να κριθεί καθ' εαυτήν και η συρροή της κάθε πράξης με άλλες του ίδιου προσώπου, και γενικότερα το αίτημα της ενότητας της συνολικής βιοτικής πορείας αντιμετώπιστηκαν ως ζητήματα που όφειλαν να εξεταστούν σε ένα επόμενο βήμα. Αυτό βέβαια καθιστούσε επιτακτικό να μελετηθεί και το ζήτημα πώς στοιχειοθετείται η ενότητα και συνέχεια του προσώπου. Για την παραδοσιακή θεώρηση το ζήτημα δεν είχε τόσο μεγάλη σημασία, εφόσον η ηθική θεώρηση είχε ως πρώτο θέμα της τον συνολικό βίο, επαρκή εικόνα του οποίου μπορούμε να σχηματίσουμε μόνο μετά την πάροδο ικανού χρονικού διαστήματος, μία οπτική γωνία από την οποία η ενότητα του προσώπου λαμβάνεται ως δεδομένη.

Η επικέντρωση της προσοχής στις επί μέρους πράξεις περιόρισε ταυτόχρονα την τελολογική τους θεώρηση: στην κάθε πράξη χωριστά επιμερίζεται μόνο ένα πολλοστημόριο της συνολικής βιοτικής αξίας, δηλαδή της ευδαιμονίας του προσώπου, και οι σκοποί που η μεμονωμένη πράξη υπηρετεί δεν μπορούν παρά να είναι πολύ μικρότερου βεληνεχούς. Στο σημείο αυτό μάλιστα αποφασιστική επίδραση άσκησε η εμφάνιση και ανάπτυξη των νέων φυσικών επιστημών, που έλαβε χώρα κατά την ίδια χρονική περίοδο.

Δεν είναι μόνο ότι η έννοια της φύσης γενικά, αντί για τελολογικά, συλλαμβάνεται στο εξής βάσει σχέσεων αιτιότητας και φυσικών νόμων που εξηγούν τα φυσικά φαινόμενα, επιτρέποντας και την πρόβλεψή τους. Είναι κυρίως ότι η ανθρώπινη πράξη αντιμετωπίζεται πλέον και αυτή όπως ακριβώς τα φυσικά φαινόμενα, δηλαδή ως συμβάν που πρέπει να εξηγηθεί βάσει σχέσεων και ει δυνατόν και νόμων αιτιότητας, πράγμα που ισχύει τόσο για το εξωτερικό της μέρος, τη μεταβολή που η ανθρώπινη παρέμβαση επιφέρει στον ρου των γεγονότων, όσο και για το εσωτερικό της μέρος, τις βιοψυχικές διεργασίες, ιδίως τις κλίσεις και επιθυμίες, που ώθησαν τον πράττοντα να την τελήσει, έστω και αν αυτές, ενώ για τον πράττοντα είναι εσωτερικές, για έναν ουδέτερο παρατηρητή αποτελούν συμβάντα του εξωτερικού ως προς αυτόν κόσμου.

2. Σήμερα μπορούμε αβίαστα να κάνουμε λόγο για φιλοσοφία της πράξης ως ενιαίο φιλοσοφικό κλάδο. Η διάκριση φιλοσοφικών κλάδων δεν σημαίνει βέβαια κατάτμηση της φιλοσοφίας σε στεγανές ενότητες, με την καθεμία να οφείλει να ασχολείται με διαφορετικά, ίσως μάλιστα μεταφυσικώς αυθυπόστατα αντικείμενα διεπόμενα από πρωταρχές που να προσιδιάζουν σε αυτά και μόνο. Η φιλοσοφία είναι ενιαία, και ο κάθε κλάδος της, που διαμορφώνεται άλλοτε από τη σχετική ιδιαιτερότητα ορισμένων βασικών ερωτημάτων και άλλοτε απλώς από ακαδημαϊκές (ερευνητικές και διδακτικές) ανάγκες, τροφοδοτεί τους άλλους κλάδους αλλά και εμπλουτίζεται από τα πορίσματά τους. Η φιλοσοφία της πράξης έχει ένα εκ πρώτης όψεως σχετικά ευκρινώς οριοθετήσιμο αντικείμενο (αν και σ' αυτό απαντούν, όπως θα δούμε, πολλά δυσχερή ερωτήματα), τελεί όμως, ήδη κατά τα παραδοσιακά πρότυπα, σε άμεση συνάφεια με την ηθική και την πολιτική φιλοσοφία, αλλά και με τη φιλοσοφία του νου και τη φιλοσοφική ψυχολογία. Στενός είναι επίσης ο σύνδεσμός της προς την εμπειρική ψυχολογία, τη γνωσιακή επιστήμη (cognitive science), τη βιολογία και τις ευρισκόμενες πρόσφατα σε αλματώδη εξέλιξη νευροεπιστήμες. Η συνεργασία δεν είναι όμως παντού αρμονική, αντίθετα γεννά με τη σειρά της νέα φιλοσοφικά ερωτήματα ή πάντως οξύνει ορισμένα ήδη γνωστά.

Ένας πίνακας των βασικών ερωτημάτων που μελετά η φιλοσοφία της πράξης περιλαμβάνει κυρίως, χωρίς δηλαδή αξίωση πληρότητας, τα ακόλουθα:

- (α) Τί είναι η ανθρώπινη πράξη και πώς οριοθετείται από τα κοινά φυσικά φαινόμενα, από τις απλές ασυνείδητες ανθρώπινες κινήσεις, από τα ενεργήματα ή ίσως και πράξεις ζώων, αλλά και πώς η καθεμία ξεχωρίζει από τις άλλες πράξεις; Ποιά είναι τα συστατικά μέρη της πράξης, πώς κατανέμονται στην εξωτερική και την εσωτερική πλευρά της, εφόσον δειχθεί ότι η διάκριση αυτή είναι επιβεβλημένη;
- (β) Εφόσον κριθεί αναγκαία η διάκριση εξωτερικής και εσωτερικής πλευράς της πράξης, ποιά είναι η σχέση μεταξύ των δύο; Ειδικότερα ως προς την εσωτερική πλευρά της πράξης: πώς ο δρων οδηγείται στην απόφαση να τελέσει μία πράξη; Τί εννοούμε ως βούληση και ως πρόθεση του πράττοντος και πώς διαμορφώνεται; Ποιά είναι η συμβολή των παραστάσεων του περί της πραγματικότητας αφ' ενός και των επιθυμιών του αφ' ετέρου; Τί εννοούμε όταν κάνουμε λόγο για τα κίνητρα του πράττοντος και της πράξης του; Υπάρχουν και άλλα κίνητρα πέρα από τις επιθυμίες; Ποιά είναι η σχέση κινήτρων και λόγων προς το πράττειν (reasons for action) και τί είναι ειδικότερα αυτοί οι τελευταίοι;
- (γ) Πώς η ανθρώπινη πράξη, όντας αυτό που είναι, γίνεται γενικά αντιληπτή από τον ίδιο τον πράττοντα και από τους άλλους; Αρκεί η εξωτερική, εμπειρική διαπίστωση μιάς ανθρώπινης παρέμβασης στον ρου των γεγονότων; Αν όχι, πώς προσεγγίζεται το εσωτερικό μέρος της πράξης, αν κριθεί ότι είναι κάτι το διακριτό; Πώς διακρίβώνεται η πρόθεση του πράττοντος; Αν μάλιστα, σε ένα περαιτέρω βήμα, εκτιμηθεί ότι η πρόθεση διαμορφώνεται (εν μέρει ή εξ ολοκλήρου) βάσει λόγων προς το πράττειν, πώς επιτελείται η διάγνωση των λόγων τους οποίους ο δρων έκρινε ότι οφείλει να προτάξει; Αν ο πράττων τέλεσε την πράξη βάσει συγκεκριμένων λόγων, μπορούμε να πούμε ότι οι λόγοι αυτοί υπήρξαν οι αιτίες που εξηγούν την πράξη του; Υπό την προϋπόθεση ότι οι λόγοι δικαιολογούν την τέλεση μιάς πράξης, ποιά είναι η σχέση εξήγησης και δικαιολόγησης;
- (δ) Ποιός είναι ο σύνδεσμος της πράξης με το πρόσωπο του πράττοντος; Τί σημαίνει η προσωπική αυτοουργία, το ότι δηλαδή η πράξη πρέπει να αποτελεί αυθεντικό έργο του πράττοντος; Είναι η ελευθερία της βουλήσεως αναπόσπαστο στοιχείο της αυτοουργίας και αναγκαία προϋπόθεση της ευθύνης του πράττοντος για τις πράξεις του;

3. Το παρόν βιβλίο δεν έχει ως θέμα του τη φιλοσοφία της πράξης συνολικά και δεν σκοπεύει να ερευνήσει συστηματικά όλα αυτά τα ερωτήματα. Άλλα από αυτά θα εξεταστούν σε μεγαλύτερη και άλλα σε μικρότερη έκταση, ενώ ως προς άλλα θα διατυπωθούν μόνο ορισμένοι υπαινιγμοί. Αυτό δεν αποτελεί αυθαίρετη επιλογή. Είναι συνέπεια του τρόπου οργάνωσης της ύλης, που με τη σειρά του είναι απότοκος του ακόλουθου βασικού ερωτήματος από το οποίο αυτή προσεγγίζεται: πόσο αναγκαίες είναι και πόσο συμβάλλουν στην απάντηση αυτών των ερωτημάτων οι γενικεύουσες προσεγγίσεις των πράξεων και των στοιχείων που τις συνθέτουν και, από την άλλη πλευρά, πόσο χρειάζεται και πώς συντελείται η εξατομίκευσή τους, τόσο ως χωροχρονικά προσδιορίσιμων σύνθετων συμβάντων, εξωτερικών και εσωτερικών, όσο και σε σχέση με το κάθε φορά δρων υποκείμενο;

Η αναφορά σε ατομικά ορισμένα πρόσωπα και αντικείμενα θέτει ορισμένα γενικά φιλοσοφικά προβλήματα. Σε σχέση με τα πρόσωπα, αλλά ενίοτε και σε σχέση με κάποια αντικείμενα ή και φυσικά γεγονότα, η αναφορά γίνεται απλούστερα εκεί όπου αυτά δηλώνονται με κύρια ονόματα, π.χ. «ο Ισαάκ Νεύτων», «η Αφροδίτη της Μήλου», «ο τυφώνας Κατρίν». Μία δεύτερη μορφή αναφοράς είναι η καταδεικτική, π.χ. η εκφορά, ενώπιον τρίτων, της πρότασης «αυτός είναι ο αδελφός μου», συνοδευόμενη από το αντίστοιχο νεύμα. Από εκεί και πέρα η αναφορά σε εξατομικευμένα πρόσωπα, αντικείμενα ή συμβάντα μπορεί να γίνει μόνο περιφραστικά, πράγμα αδύνατο χωρίς τη χρήση γλωσσικών εκφράσεων που χαρακτηρίζονται από γενικότητα, οπότε η εξατομίκευση προκύπτει συνδυαστικά, με τη βοήθεια και των συμφραζομένων. Προϋποθέτει κρίσεις της μορφής «το α (πρόσωπο, αντικείμενο ή συμβάν) ανήκει στην τάξη των Α», ενδεχομένως μαζί με κάποιους πρόσθετους προσδιορισμούς· π.χ. η πρόταση «αυτή τη στιγμή βρέχει» προϋποθέτει αφ' ενός τον πραγματολογικό προσδιορισμό της συγκεκριμένης στιγμής της ομιλίας και αφ' ετέρου την κρίση ότι το παρατηρούμενο φαινόμενο, εκτός του ότι είναι κάτι το ενεστώδες, ανήκει στην τάξη των φαινομένων «βροχή» ή, η πρόταση «ο Αλέξανδρος Σχινάς δολοφόνησε στις 5 Μαρτίου 1912 τον βασιλιά Γεώργιο Α' στη Θεσσαλονίκη πυροβολώντας τον από μικρή απόσταση», δηλαδή με την προσθήκη των περισσότερων δυνατών προσδιορισμών των εμπλεκόμενων προσώπων, του χρόνου, του τόπου και του τρόπου. Η εξατομίκευση των πραγματικών γεγονότων θέτει βέβαια ακόμη πολυπλοκότερα ζητήματα, το πρόσθετο

ερώτημα όμως με τις ανθρώπινες πράξεις είναι αν σε αυτές ισχύει ό,τι ακριβώς και για τα γεγονότα εν γένει ή μήπως απαιτούνται και άλλα στοιχεία, οπότε οι απαιτούμενες γενικεύσεις πρέπει να είναι είτε περισσότερες είτε και άλλου είδους. Αλλά και αν ακόμη οι πράξεις δεν είναι παρά μία κατηγορία πραγματικών γεγονότων, θα ισχύει άραγε και ως προς εκείνες ό,τι ισχύει ως προς αυτά; Ο συνήθης τρόπος εξατομίκευσης πραγματικών γεγονότων (συμβάντων) είναι η εξήγησή τους βάσει σχέσεων αιτιότητας, δηλαδή η κατάδειξη ότι αυτά επήλθαν επειδή συνέτρεξαν κάποια προγενέστερα γεγονότα που, στον συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, «επέφεραν» ή «προκάλεσαν» και το προς εξήγηση, και επειδή ανήκουν αντίστοιχα σε ευρύτερες τάξεις γεγονότων, για τις οποίες γνωρίζουμε ήδη ότι οι μεν προκαλούν τις δε. Η εξήγηση λειτουργεί δηλαδή, στις φυσικές επιστήμες αλλά ενδεχομένως και ευρύτερα, ως εφαρμογή γενικών νόμων αιτιότητας.

Μία ιδιαιτερότητα των πράξεων ως πραγματικών γεγονότων οφείλεται όμως στην εσωτερική πλευρά τους. Η πλευρά αυτή, που παρουσιάζει πολλές πτυχές η καθεμία από τις οποίες γεννά ιδιαίτερα ερωτήματα, κατατάσσεται κατά κανόνα στη φιλοσοφία του νου, στους κόλπους της οποίας γίνεται λόγος για «νοητικά συμβάντα» (mental events). Ασφαλώς και εδώ ο λόγος περί συμβάντων θέτει ζήτημα εξατομίκευσης αντίστοιχο με εκείνο των κοινών, «εξωτερικών» συμβάντων. Πολλοί συγγραφείς αναζητούν και ως προς τα νοητικά συμβάντα σχέσεις αιτιότητας που να εξηγούν την επέλευσή τους στις συγκεκριμένες περιστάσεις. Αυτές οι σχέσεις αιτιότητας θα έπρεπε επίσης, αν η έννοια της αιτιότητας είναι ενιαία, να βασίζονται σε γενικούς νόμους. Υπάρχουν όμως τέτοιοι νόμοι και ποιοί είναι αυτοί; Τα συναφή φιλοσοφικά ζητήματα είναι για τους λόγους αυτούς στο πεδίο των ανθρώπινων πράξεων πολύ δυσχερέστερα από τα (ήδη δυσχερή) ζητήματα στο πεδίο των φυσικών γεγονότων.

Ιδιαίτερα ερωτήματα γεννά η σήμερα όλο και πιο διαδεδομένη παραδοχή ότι τις πράξεις μας τελούμε βάσει λόγων, ότι δηλαδή η δικαιολόγηση των πράξεών μας δεν είναι απλώς κάτι στο οποίο πολύ συχνά θα κληθούμε να προβούμε, αλλά επί πλέον κάτι που συνδέεται άρρηκτα με ένα χαρακτηριστικό το οποίο φαίνεται να είναι ίδιο των πράξεων εν γένει: το ότι μετέχουν της πρακτικής ορθολογικότητας και της κανονιστικότητας. Το ερώτημα που τίθεται αμέσως είναι αν οι λόγοι προς το πράττειν, θεμέλιος λίθος της δικαιολόγησης και της κανονιστικότητας, θα μπορούσαν άνευ ετέρου να

καταταγούν στις αιτίες που παράλληλα εξηγούν τις πράξεις, αν δηλαδή η έννοια του αιτιώδους συνδέσμου αντέχει και δεν κινδυνεύει να διαρραγεί αν ζητηθεί από αυτήν να συμπεριλάβει και τις σχέσεις μεταξύ justificans και justificandum, όταν το δεύτερο αυτό συλλαμβάνεται ως πραγματικό γεγονός. Η εξήγηση αφορά μάλλον την πράξη ως εξατομικευμένο συμβάν, του οποίου η αιτιώδης εξήγηση προϋποθέτει, όπως είπαμε, γενικούς νόμους αιτιότητας. Η δικαιολόγηση όμως φαίνεται ότι δεν μπορεί να νοηθεί παρά ως συνδεδεμένη με ένα άλλο είδος γενίκευσης πέρα από εκείνο του νόμου αιτιότητας: πρέπει να στηρίζεται σε κάποια κανονιστική γενίκευση, στην ιδέα δηλαδή ότι όχι μόνο ο συγκεκριμένος δρων στις συγκεκριμένες περιστάσεις, αλλά και ο ίδιος σε άλλες παρόμοιες, ενδεχομένως μάλιστα και οποιοσδήποτε άλλος στη θέση του, θα δεσμευόταν από τους ίδιους ακριβώς λόγους. Είναι πολύ δύσκολο να σκεφθούμε δικαιολογητικούς λόγους που να γεννώνται και να αναλίσκονται εφ' άπαξ, για μία και μόνο περίπτωση και για ένα και μόνο δρων υποκείμενο, και αυτό όχι απλώς εμπειρικά αλλά εννοιολογικά: η ίδια η έννοια της δικαιολόγησης απαιτεί το επαναλήψιμο των βημάτων που τη στοιχειοθετούν, έστω και απλώς in mente.

Ένας παράγων εξατομικεύσης των λόγων προς το πράττειν είναι τα πρόσωπα των δρώντων. Πόσο μεγάλη είναι η σημασία του προσώπου του εκάστοτε δρώντος; Για μία μεγάλη κλίμακα λόγων προς το πράττειν λίγοι είναι εκείνοι που αμφιβάλλουν ότι είναι κατ' αρχήν αδιάφορο ποιό είναι το υποκείμενο στο οποίο απευθύνονται ή το οποίο αφορούν. Το καθήκον τήρησης των υπεσχημένων, για παράδειγμα, είναι το ίδιο όποιος και να είναι ο υποσχεθείς και όποιος και να είναι ο αποδέκτης της υπόσχεσης. Το ίδιο δεν ισχύει όμως παντού. Ενώ η ίδια η έννοια των λόγων προς το πράττειν και μαζί η ιδέα της δικαιολόγησης προϋποθέτουν γενικεύσεις τόσο ως προς τα πρόσωπα των δρώντων όσο και ως προς το είδος των πράξεων, εύλογο είναι να υπάρχουν κάποιες εξειδικευτικές διαφοροποιήσεις. Τέτοιες διαφοροποιήσεις είναι προφανείς στην περίπτωση λόγων που ισχύουν ειδικά για πρόσωπα στα οποία συντρέχουν ορισμένες ιδιότητες, συνήθως συναφείς προς την κρινόμενη κάθε φορά δραστηριότητα ή συμπεριφορά (διαφοροποιήσεις ρόλων, επαγγελματών, θεσμικών ευθυνών κ.ο.κ.), χωρίς και να προκαλείται ένταση προς το αίτημα της κανονιστικής γενίκευσης. Διαφοροποιήσεις μπορούν όμως να υπάρξουν και σε σχέση όχι μόνο με τα πρόσωπα των δρώντων αλλά και με τα πρόσωπα που υφίστανται τις συνέπειες

των πράξεων κάποιων άλλων. Άλλο είναι να προσφέρω βοήθεια σε έναν άγνωστο και άλλο να προσφέρω την ίδια βοήθεια σε ένα προσφιλές μου πρόσωπο.

Η πλοκή εξατομίκευσης και γενίκευσης είναι πολυσχιδής. Ιδίως στην ηθική υπάρχει πάντα ένα στοιχείο εξατομίκευσης. Αυτό αφορά πρωτίστως την ευθύνη που, ακόμη και όταν είναι συλλογική, βαρύνει τον κάθε δρώντα χωριστά. Εξατομίκευση μπορεί να υπάρχει όμως και σε σχέση με τους αποδέκτες αλλότριων πράξεων. Η απαγόρευση του να βλάπτουμε τους άλλους, για παράδειγμα, αφορά όχι μόνο όλους τους άλλους απρόσωπα, αλλά και τον καθένα εξατομικευμένα. Και η ηθική του ευ ζην που, όπως είδαμε, παρά τις ιστορικές μετατοπίσεις της ηθικής φιλοσοφίας δεν παύει να είναι ζωντανή και σήμερα, δεν μπορεί παρά να αφορά το ευ ζην του καθενός χωριστά και όχι απλώς μιάς απρόσωπης μάζας ανθρώπων. Έτσι, ακόμη και πολύ γενικές αρχές, όπως η αρχή να μη βλάπτουμε κανέναν, είναι αδιανόητες χωρίς κάποιες πτυχές εξατομίκευσης.

4. Η εξέταση των ανθρώπινων πράξεων από τη σκοπιά της αντιδιαστολής γενίκευσης και εξατομίκευσης συγγενεύει, αλλά δεν ταυτίζεται με την αντιδιαστολή αντικειμενικών και υποκειμενικών πλευρών ή στοιχείων τους. Τη δεύτερη αυτή αντιδιαστολή έχει με αριστοτεχνικό τρόπο εφαρμόσει ο Thomas Nagel, ο οποίος έδειξε πώς κάθε επαφή μας με τον εξωτερικό κόσμο, κάθε γνώση μας γι' αυτόν και κάθε πρακτική δοσοληψία μας μαζί του ξεκινά από την υποκειμενική οπτική μας, από τις παραστάσεις και λοιπές νοητικές καταστάσεις μας, τις οποίες στη συνέχεια εντάσσουμε σε μία αντικειμενική οπτική, σε μία συνολική εικόνα του κόσμου εντός της οποίας βρισκόμαστε και εμείς οι ίδιοι ως νοούντα και πράττοντα υποκειμενικά, παρατηρούμενα, μαζί με όλα τα άλλα, κατά κάποιον τρόπο εξωτερικά.² Ο Nagel συνέλαβε δηλαδή ένα συνολικό φιλοσοφικό σχήμα, το οποίο εφαρμόσε με θαυμαστή συνέπεια τόσο στο πεδίο του θεωρητικού όσο και σε εκείνο του πρακτικού λόγου. Το εδώ εγχείρημα έχει πάμπολλα διδαχθεί από τη συνολική σύλληψη του αμερικανού φιλοσόφου, είναι όμως πολύ λιγότερο φιλόδοξο, εφόσον αντικείμενό του είναι μόνο η ανθρώπινη πράξη. Υπό το πρίσμα αυτό αναδεικνύονται και άλλες σημαντικές διαφορές.

2 Thomas Nagel, *The View from Nowhere*, Oxford University Press, 1986.

Συνηθίζουμε να αντιλαμβανόμαστε το υποκειμενικό ως εξατομικευμένο και το αντικειμενικό ως εκείνο που υπερβαίνει την υποκειμενική σκοπιά και συμπεριλαμβάνει ό,τι ο καθένας θα μπορούσε ή και θα όφειλε να αντιληφθεί και να παραδεχθεί. Όταν όμως μιλάμε για ανθρώπινες πράξεις, υποκειμενικό πρέπει να θεωρήσουμε οτιδήποτε συνδέεται με το δρων υποκείμενο, και αυτό δεν είναι μόνο πίστεις ή επιθυμίες που ενδέχεται να χαρακτηρίζουν την ιδιοσυστασία του, ή προθέσεις του κάθε φορά που αρχίζει μία επέμβασή του στον ρου των γεγονότων, αλλά και στοιχεία αντικειμενικά, όπως λόγιοι προς το πράττειν που το δέσμευαν από μία γενικευμένη σκοπιά, ακόμη και αν συνδέονταν με καταστάσεις, ιδιότητες ή σχέσεις που συνέτρεχαν ειδικά στο πρόσωπό του. Επίσης, η συνέχεια του προσώπου δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε κάποιου είδους γενικεύσεις, έστω και αν αφορά ένα μεμονωμένο υποκείμενο στη διαχρονική βιοτική πορεία του. Υπάρχουν δηλαδή υποκειμενικότητες που συνδέονται με γενικεύσεις. Υπάρχουν όμως και εξατομικεύσεις που είναι αντικειμενικές, επειδή δεν αναφέρονται ευθέως στο συγκεκριμένο δρων υποκείμενο. Έτσι, το εξωτερικό μέρος της πράξης κατ' εξοχήν, η μεταβολή των υφιστάμενων πραγματικών καταστάσεων που παράγεται από την ανθρώπινη επέμβαση στη ροή των γεγονότων και υποπίπτει στις αισθήσεις μας, είναι κάτι το εξατομικευμένο και ταυτόχρονα αντικειμενικό. Αλλά και σε σχέση με το εσωτερικό μέρος της πράξης πολλοί είναι εκείνοι που υποστηρίζουν ότι ισχύει κάτι ανάλογο. Θεωρώ ότι οι παρατηρήσεις αυτές αρκούν για να δείξουν ότι μία προσέγγιση της πράξης από τη σκοπιά της αντιδιαστολής γενίκευσης και εξατομικεύσης διαθέτει ξεχωριστό ερευνητικό ενδιαφέρον.

Η ύλη του βιβλίου είναι κατανεμημένη σε τρία Μέρη. Το Πρώτο Μέρος είναι αφιερωμένο στις αναλύσεις περί της ανθρώπινης πράξης που μπορούν να ανασυντεθούν ή ανευρίσκονται, έστω και όχι συστηματοποιημένες, στο έργο τριών μεγάλων φιλοσόφων, η διδασκαλία των οποίων αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία οικοδομήθηκε η σύγχρονη φιλοσοφία της πράξης. Οι τρεις αυτοί φιλόσοφοι είναι ο Αριστοτέλης, ο Hume και ο Kant. Το Δεύτερο Μέρος είναι αφιερωμένο στο ζήτημα της υπόστασης της πράξης, δηλαδή στο οντολογικό ερώτημα τί είναι η πράξη και τί είναι αυτό που της

προσδίδει την ταυτότητά της. Μετά την παρουσίαση του έργου δύο μεγάλων φιλοσόφων που θεμελίωσαν τη σύγχρονή μας φιλοσοφία της πράξης, του Wittgenstein και του Davidson, εξετάζονται κατά σειρά το εξωτερικό μέρος της πράξης, δηλαδή οι σωματικές κινήσεις του πράττοντος και η συνδεόμενη με αυτές μεταβολή της πραγματικότητας, και ακολούθως το εσωτερικό της μέρος, δηλαδή κυρίως η πρόθεσή του ως το βασικό στοιχείο της αυτοουργιάς. Το Τρίτο Μέρος έχει ως αντικείμενό του τους λόγους προς το πράττειν και τη συμβολή τους τόσο στην ανάδειξη των κανονιστικών στοιχείων που, κατά τα εδώ υποστηριζόμενα, συνδέονται αναγκαία με κάθε πράξη και παράλληλα συμβάλλουν στον προσδιορισμό της ταυτότητάς της μέσω του προσδιορισμού του είδους ή τύπου στον οποίο υπάγεται. Το βιβλίο κλείνει με ένα Επίμετρο που θίγει ορισμένα πολύ βασικά φιλοσοφικά ερωτήματα με άξονα τον Davidson και τη σχέση της διδασκαλίας του για την πράξη προς το λοιπό φιλοσοφικό έργο του.